

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΕΚΣΧΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

**Νίκος Κομνηνός
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Τ. Πολεοδομίας, Χωροταξίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης**

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελείται από τρία μέρη, που διαπραγματεύονται την κρίση της ελληνικής ανάπτυξης, τους νέους χώρους ανάπτυξης στην Ευρώπη και τα μαθήματα που μπορούμε να αντλήσουμε από τους νέους βιομηχανικούς χώρους για την αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης. Το βασικό επιχείρημα που προβάλεται είναι ότι απαντήσεις στα προβλήματα και αδιέξοδα της κρίσης στην Ελλάδα βρίσκονται σε μίκρο παρά μάκρο επίπεδο, στην αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων και των τοπικών παραγωγικών συστημάτων.

1. Η κρίση της ανάπτυξης στην Ελλάδα

Η δεκαετία του 1980 τεκμηριώνει την κρίση της ελληνικής οικονομίας και ανάπτυξης, καθώς οι μετά το 1973 τάσεις πήραν οριστική μορφή. Οι εξελίξεις ήταν δυσμενείς στα πιο βασικά μεγέθη: στο ΑΕΠ, στις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, στην κλαδική δομή της βιομηχανίας, στην απασχόληση, στην παραγωγικότητα, στον πληθωρισμό, στο έλλειμα και στα δημόσια οικονομικά (βλ. Επιλογή 1992, Βαΐτσος και Γιαννίτσης 1987, Ιωακείμογλου και Μηλιός 1989, Η Ελληνική οικονομία σε αριθμούς 1987 και 1992). Ο πίνακας 1 απεικονίζει τις εξελίξεις ορισμένων βασικών μεγεθών της ελληνικής ανάπτυξης, μεταξύ 1981-1990, καθώς και τους μέσους όρους της πενταετίας 1976-1980 και της δεκαετίας 1980-1990. Από τις χρονικές σειρές, εύκολα συνάγονται οι παρακάτω διαπιστώσεις.

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ μειώνεται συνεχώς: από 7,6% στη δεκαετία του 1961-70, σε 4,7% στη δεκαετία 1971-80 και σε 1,6% στη δεκαετία του 1981-90. Σημείο καμπής υπήρξε το 1974, που το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 4%. Δεν είναι μόνο η μείωση του ρυθμού ανάπτυξης που έχει σημασία. Η αποβιομηχάνιση άλλαξε τη

συμβολή των τριών τομέων στο ΑΕΠ. Στη δεκαετία του 1980, η μεταποίηση συμβάλλει στο ΑΕΠ λιγότερο απ' ότι συνέβαλε στη δεκαετία του 1970 (17,9% έναντι 19,5%). Μέσα σε δύο δεκαετίες, από ρυθμούς ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν τις νέες βιομηχανικές χώρες, η επίσημη οικονομία άγγιξε στο χαμηλότερο δυνατό σημείο.

Επενδύσεις. Οι ίδιες πτωτικές τάσεις χαρακτηρίζουν τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου. Η μέση ετήσια μεταβολή της δεκαετίας 1981-90 ήταν μόλις 0,1%. Το έτος 1973 υπήρξε καμπή και για τις επενδύσεις. Στο έτος αυτό, η αναλογία των καθαρών επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στο καθαρό εισόδημα έφθασε στο υψηλότερο σημείο της μεταπολεμικής περιόδου (13%) και έκτοτε ακολούθει μια φθίνουσα πορεία, μέχρι το 4% στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των επενδύσεων, από

Πίνακας 1

Εξέλιξη χαρακτηριστικών δεικτών της ελληνικής ανάπτυξης

	MO											
	76-80	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	81-90
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν	4,2	0,2	0,6	0,4	2,9	3,4	1,7	-0,7	4,5	3,6	-0,4	1,6
ΑΕΠ - Γεωργία	1,6	-1,6	2,4	-8,9	7,0	1,9	2,5	-5,2	6,5	1,0	-10,0	-0,4
ΑΕΠ - Μεταποίηση	4,7	-0,3	-2,2	-1,7	1,2	3,5	-0,1	-2,3	4,5	2,2	-2,6	2,2
ΑΕΠ - Υπηρεσίες	4,8	1,7	1,8	3,0	2,9	3,6	1,9	0,8	3,3	4,6	1,9	2,5
Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου		-7,5	-1,9	-1,3	-5,7	5,2	-6,3	-5,1	8,9	10,0	4,9	0,1
Επενδύσεις Ιδιωτικές		-3,9	-5,0	-7,1	-13,7	2,3	1,6	3,8	11,3	9,8	9,2	0,8
Επενδύσεις Δημόσιες		0,1	6,9	13,4	10,1	10,0	-18,3	-21,7	2,9	10,7	-6,9	7,2
Ανεργία	2,0	4,1	5,8	7,9	8,1	7,8	7,2	7,6	7,7	7,5	7,2	7,1
Μέσος μισθός μεταποίησης	9,2	1,7	0,8	-4,9	5,2	2,5	-11,3	-7,3	11,7	5,6	1,6	0,6
Παραγωγικότητα βιομηχανίας	2,7	2,5	0,1	-0,1	1,8	1,0	-0,5	-0,8	-0,8	2,1	-1,1	0,4
Κόστος εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία	4,6	-0,3	12,4	-0,7	5,6	-0,6	-9,7	-5,9	6,0	4,3	0,1	1,1
Πληθωρισμός Γενικός Δείκτης Τιμών Καταναλωτή 'Ελλειμμα - Ισοζύγιο Πληρωμών σε δισ. USD)	16,4	24,5	20,9	20,2	18,5	19,3	23,0	16,4	13,5	13,7	20,4	19,0
'Ελλειμμα Γεν. Κρατ. Προϋπ. ως % ΑΕΠ		-1,9	-1,9	-2,1	-3,3	-1,8	-1,3	-1,0	-2,6	-3,6	-2,2	
Κατανάλωση	2,9	3,6	0,7	2,0	3,8	0,4	1,0	3,8	4,3	1,7	2,4	

Πηγή: Επιλογή 1992.

9,3% στη δεκαετία του 1960, μειώθηκε σε 2,8% στη δεκαετία του 1970 και σε 0,1 στη δεκαετία του 1980. Μετά το 1974, οι ρυθμοί μεταβολής των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση είναι αρνητικοί (1974-1979: -1,1%, 1980-1985: -5,1%).

Βιομηχανική παραγωγή. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής μειώθηκε από 10,1% στη δεκαετία 1961-70 σε 6,9% στη δεκαετία 1971-80 και σε 2,2% μετά το 1980. Στη δεκαετία του 1980, η ελληνική βιομηχανία «γλυστράει σε πιο παραδοσιακές δραστηριότητες (Γιαννίτσης 1985) και αυξάνει το βάρος των παραδοσιακών καταναλωτικών κλάδων (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, μη μεταλλικά ορυκτά). Αυτοί οι κλάδοι στηρίζουν την ισχνή ανάπτυξη της δεκαετίας του 1980.

Ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας μειώθηκε σταδιακά στη δεκαετία του 1980, λογική συνέπεια του περιορισμού των επενδύσεων εκσυγχρονισμού και της απουσίας τεχνολογικής ανανέωσης. Μετά το 1986, η παραγωγικότητα στη βιομηχανία (προϊόν/ώρα) όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά μειώθηκε με σταθερούς ρυθμούς. Το κόστος εργασίας στη βιομηχανία αυξήθηκε γρηγορότερα από την παραγωγικότητα, με μέσο ετήσιο ρυθμό 1,1%. Ο μεγάλος αριθμός των προβληματικών επιχειρήσεων και των ανέργων εικονογραφούν τη στατιστικά διαπιστούμενη φθίνουσα πορεία της αποδοτικότητας και συσσώρευσης του κεφαλαίου στη μεταποίηση. Σωστά πιστεύω όχει τονισθεί ότι η ιδιαιτερότητα της ελληνικής εκβιομηχάνισης βρίσκεται στην περιορισμένη ανάπτυξη των τεϊλορικών μεθόδων εργασίας. 'Οτι σ' αυτό συνέβαλε η περιθωριακή θέση των τεϊλορικών κλάδων (κατασκευή μηχανών και εργαλείων), η μη υιοθέτηση τέτοιων μεθόδων στο σύνολο των κλάδων και τα μικρά μεγέθη των επιχειρήσεων που δεν έκαναν δυνατή τη δημιουργία συνθηκών μαζικής παραγωγής (Λινάρδος-Ρυλμόν Π. 1988). Εντούτοις, η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας δεν μπορεί να αποδοθεί στις ακαμψίες (rigidities) της τεϊλορικής/φορντικής οργάνωσης της εργασίας, για τον απλό λόγο της περιορισμένης έκτασης των μεθόδων αυτών στις ελληνικές επιχειρήσεις. Πιο πειστικές παρουσιάζονται οι ερμηνείες που αποδίδουν την κρίση στην αποδιάρθρωση ενός συνολικότερου συστήματος ισορροπιών και κοινωνικών συμμαχιών (βλ. Ρυλμόν 1992: 107-120).

Αμοιβή εργασίας - διανομή εισοδήματος. Μετά το 1974, που αποτελεί ορόσημο για την ελληνική και διεθνή κρίση, στη διαχείρηση της αμοιβής εργασίας ασκήθηκαν τρεις διαφορετικές πολιτικές (Ρυλμόν 1988 και 1992). Στην πρώτη περίοδο (1974-80), οι αμοιβές εργασίας αυξήθηκαν γρηγορότερα από το ΑΕΠ με αποτέλεσμα να αυξηθεί το μερίδιό τους στο ΑΕΠ από 34,1% σε 42,4%. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980, εφαρμόσθηκε μία εισοδηματική πολιτική που επεδίωξε την εσωτερική αναδιανομή των εισοδημάτων, με την ενίσχυση των κατωτέρων εισοδημάτων και τη συγκράτηση του συνολικού όγκου των αμοιβών εργασίας. Οι αμοιβές αυξήθηκαν με το ρυθμό του ΑΕΠ. Μετά δε το 1985 αρχίζει η περίοδος των «σταθεροποιητικών προγραμμάτων», με τη συμπίεση της αύξησης των αμοιβών εργασίας κάτω από τους ρυθμούς του ΑΕΠ.

Έτσι στη δεκαετία του 1980, ο μέσος μισθός στη μεταποίηση και το κόστος εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία αυξήθηκαν ελάχιστα (0,4% και 0,6% ετήσια) χαμηλότερα από το μέσο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ της μεταποίησης (2,2). Αυτό αποτελεί αντιστροφή των τάσεων που είχαν διαμορφώθει μετά το 1974, που το κόστος εργασίας αυξανόταν γρηγορότερα από την προστιθέμενη αξία της βιομηχανικής παραγωγής. Η επαναφορά στη σχέση αμοιβών εργασίας/ΑΕΠ μεταποίησης της περιόδου της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης ήταν αποτέλεσμα των «σταθεροποιητικών» πολιτικών και της εντατικής αναδιανομής του εισοδήματος που ασκήθηκαν μετά το 1985. Η αναδιανομή εξέθρεψε προσδοκίες ανάπτυξης, αλλά ανάκαμψη δεν επήλθε.

Καθεστώς συσσώρευσης και ανάπτυξης. Το 1974 αρχίζει η πιωτική πορεία της αποδοτικότητας του κεφάλαιου στην ελληνική μεταποίηση (Ιωακείμογλου Η. και Μηλιός Ι. 1988: σελ. 42, διάγραμμα 4) και η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας συμπαρασύρει όλο το οικοδόμημα της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Η βιομηχανία, με την ατελή ανάπτυξη της οργάνωσης εργασίας και των οικονομιών κλίμακας, στρέφεται προς παραδοσιακούς κλάδους και ο ρυθμός ανάπτυξης της αγγίζει το μηδέν. Οι επενδύσεις, ως ποσοστό του ΑΕΠ, μειώνονται συνεχώς και ο ετήσιος ρυθμός αύξησής τους είναι κοντά στο μηδέν. Το κόστος του χρήματος είναι πολύ υψηλό και η διεθνής συγκυρία 'Άμεσων Ξένων Επενδύσεων αρνητική, καθώς τα διεθνή κεφάλαια στρέφονται προς τις πιο αναπτυγμένες χώρες. Οι αμοιβές εργασίας συρρικνώνονται και η εσωτερική αγορά παραμένει περιορισμένη, με μέσο ρυθμό μεγέθυνσης λίγο μεγαλύτερο από αυτόν του ΑΕΠ. Στις αγορές, στις ευρωπαϊκές αγορές η ζήτηση περιορίσθηκε μετά το 1974, καταρχή λόγω της περιοριστικής αντιπληθωριστικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις και στη συνέχεια λόγω της αναδιάρθρωσης των επχιειρήσεων έναντι στην κρίση της υπερσυσσώρευσης. Από την άλλη πλευρά, η Ιαπωνία και οι νέες βιομηχανικές χώρες της ΝΑ Ασίας εισέβαλαν δυναμικά στο διεθνή ανταγωνισμό, κερδίζουν συνεχώς νέες αγορές, αντικαθιστούν τα παραδοσιακά προϊόντα κατανάλωσης με νέα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας.

Ο συνδυασμός των παραπάνω συνθηκών επενδύσεων, προσφοράς και ζήτησης προσδιορίζει, με μαθηματική ακρίβεια, το τέλος των μεταπολεμικών ευνοϊκών συνθηκών συσσώρευσης και ανάπτυξης (βλ. Βεργόπουλος 1991, Αλογοσκούφης 1992). Οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης ανήκουν στο παρελθόν, ενώ η Ελλάδα δεν είναι πλέον χώρα χαμηλού κόστους εργασίας. Το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης και ανάπτυξης που βασίσθηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας, στον προστατευτισμό, στη συνδεδεμένη με το βιομηχανικό κέντρο ανάπτυξη, δεν μπορεί πλέον να λειτουργήσει. Είναι ενδεικτικό ότι παρά τις εντατικές πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος μετά το 1985 και την αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων δεν έχει ξεκινήσει μία νέα περίοδος επενδύσεων και ανάπτυξης. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη αλλά η συνολική βιομηχανική παραγωγή παραμένει στάσιμη. Η Ελληνική η κρίση είναι κρίση υπερσυσσώρευσης παρά κερδοφορίας. Λείπουν νέοι τομείς που μπορούν να εξασφαλίσουν ικανο-

ποιητική απόδοση στις επενδύσεις, παρά κέρδη για να επενδυθούν. Τα κεφάλαια στρέφονται αναγκαστικά σε άλλους τομείς, στη γη, στα κτίσματα, στην κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο.

Σήμερα είναι προφανής τόσο η αδυναμία λειτουργίας του μεταπολεμικού μοντέλου βιομηχανικής ανάπτυξης, όσο και η πρόκληση συγκρότησης ενός διαφορετικού μοντέλου συσσώρευσης και ανάπτυξης που να εγγυάται κέρδη σε νέες επενδύσεις. Γιατί μόνο αυτή η συνθήκη μπορεί να επαναδραστηριοποιήσει επενδύσεις. Ο δρόμος που δείχνουν άλλες ευρωπαϊκές χώρες και οι δυναμικές χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας είναι η στροφή σε νέους βιομηχανικούς κλάδους, η παραγωγή σε όρους τεχνολογίας και ευελιξίας, η εκμετάλλευση των αγορών που διανοίγονται στις πρώτες φάσεις δημιουργίας των προϊόντων, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των παραδοσιακών βιομηχανικών δραστηριοτήτων.

Αυτή η πρόκληση, ανάπτυξης της Ελλάδος σε όρους τεχνολογίας, ευελιξίας και νέων βιομηχανικών κλάδων, θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Το ερώτημα είναι ποιες λύσεις παραγωγικής αναβάθμισης, ευελιξίας και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού είναι συμβατές με τα χαρακτηριστικά αλλά και το διεθνές περιβάλλον της ελληνικής ανάπτυξης. Πώς γίνεται να ευδοκιμήσουν στην Ελλάδα παραγωγικές δραστηριότητες που να βασίζονται στην τεχνολογία, στην ευελιξία, στην υψηλή παραγωγικότητα, στην ποιότητα και στη διεθνή ανταγωνιστικότητα.

Η διερεύνηση λύσεων θα πρέπει να λάβει υπόψη ορισμένες συνθήκες πλαισίου, όπως είναι ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά, το δημοκρατικό πλαίσιο ρυθμισης, αλλά και η ανεξαρτησία των λύσεων από την αιτιότητα της κρίσης του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης.

2. Κρίση, αναδιάρθρωση και νέοι χώροι ανάπτυξης στην Ευρώπη

Η κρίση της ελληνικής ανάπτυξης δεν είναι μία τοπική ιδιομορφία. Στη δεκαετία του 1970, οι χώρες της Ευρώπης εισήλθαν σε μια περίοδο εκτεταμένης κρίσης και αναδιάρθρωσης. Σαν συνέπεια, οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ, της βιομηχανικής παραγωγής και των επενδύσεων των χωρών μελών της ΕΟΚ περιορίσθηκαν δραστικά (πιν. 2).

Η ύφεση της παραγωγής και της απασχόλησης ήταν ιδιαίτερα έντονη στους κλάδους που στήριξαν τη μεταπολεμική ανάπτυξη (Κομνηνός 1986, 158-161). Στη σιδηρουργία, μέσα σε μια δεκαετία (1974-83), η απασχόληση μειώθηκε κατά 66% στη Μ. Βρετανία, 40% στη Γαλλία, 27% στη Δ. Γερμανία, ενώ στο σύνολο των χωρών της ΕΟΚ χρησιμοποιείται μόλις το 50-60% της δυναμικότητάς της. Στην υφαντουργία διαμορφώθηκε, μετά το 1974, ένας ετήσιος ρυθμός ύφεσης 2.5%. Στην αυτοκινητοβιομηχανία και στη χημική βιομηχανία, μετά το σημαντικό περιορισμό της παραγωγής στη διετία

Πίνακας 2

Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ, Επενδύσεων
και Βιομηχανικής παραγωγής (%)

ΑΕΠ	1961-70	1971-80	1981-90
Δανία	4.5	2.2	2.1
Δ. Γερμανία	4.6	2.7	2.1
Γαλλία	5.6	3.6	2.2
Ιρλανδία	4.3	4.5	3.1
Ιταλία	5.7	3.1	2.3
Ολλανδία	5.2	2.9	1.8
Βέλγιο	4.9	3.2	2.0
Λουξεμβούργο	3.6	2.8	3.4
Ην. Βασίλειο	2.8	1.9	2.6
Ελλάς	7.6	4.7	1.4
Ισπανία	7.3	3.7	2.9
Πορτογαλία	6.4	4.9	2.7
Σύνολο ΕΟΚ	4.8	2.9	2.3
ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ			
Δανία	7.0	-0.8	1.5
Δ. Γερμανία	4.4	1.4	-2.0
Γαλλία	7.8	2.9	-2.1
Ιρλανδία	9.8	5.9	-0.3
Ιταλία	5.1	1.1	-1.8
Ολλανδία	6.7	0.2	-2.4
Βέλγιο	5.8	2.2	-2.2
Λουξεμβούργο	3.4	2.7	-2.7
Ην. Βασίλειο	5.2	0.4	4.0
Ελλάς	9.3	2.8	-0.6
Ισπανία	11.2	2.0	4.9
Πορτογαλία	6.9	3.8	-3.1
Σύνολο ΕΟΚ	6.0	1.5	2.5
ΒΙΟΜΗΧ. ΠΑΡΑΓΩΓΗ			
Δανία	6.2	1.9	2.7
Δ. Γερμανία	5.8	2.3	2.1
Γαλλία	5.3	2.8	1.2
Ιρλανδία	6.6	4.5	6.3
Ιταλία	7.1	3.3	1.3
Ολλανδία	6.2	2.9	1.5
Βέλγιο	5.0	2.2	2.0
Λουξεμβούργο	2.4	0.0	3.7
Ην. Βασίλειο	2.8	1.1	1.7
Ελλάς	10.1	6.9	1.0
Ισπανία		5.1	1.8
Πορτογαλία		6.5	4.1
Σύνολο ΕΟΚ	5.3	2.4	1.7

Πηγή: Η Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς 1987 και 1992.

1974-75 (25-15%), αποκαταστάθηκαν χαμηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης (2-3% ετησίως). Στα ναυπηγεία, ο ισχυρός ανταγωνισμός από την Ιαπωνία, τη Ν. Κορέα, τη Σιγκαπούρη και την Κίνα περιόρισε δραστικά την παραγωγή των ευρωπαίων κατασκευαστών. Στη Γαλλία, στη Μ. Βρετανία, στη Σουηδία, στη Νορβηγία, σε 6 χρόνια (1976-82) η παραγωγή πλοίων περιορίσθηκε κατά 50-60%. Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, οι περισσότεροι παραδοσιακοί βιομηχανικοί κλάδοι έδιναν μια αντίστοιχη εικόνα ύφεσης.

Παρόμοια με τους κλάδους, η κρίση έπληξε τις περιοχές όπου αναπτύχθηκαν και άνθισαν βαριές βιομηχανίες (μεταλλουργίες, χαλυβουργίες, ναυπηγεία, κλωστοϋφαντουργίες) κατά το 19ο αιώνα (βορειο-ανατολική Γαλλία, Βαλονία, Βελγικό Λιμβούργιο, Ρουρ, Σαρ, Λωραίνη, Ουαλλία, βόρεια Αγγλία, κεντρική Σκωτία) αλλά και περιοχές που αναπτύχθηκαν στις αρχές του αιώνα ή και μετά το 1945 σε σχέση με τις αυτοκινητοβιομηχανίες, τα πετροχημικά και τις βιομηχανίες μηχανών (Καταλωνία, Λιγουρία, Πεδεμόνδιο, Λομβαρδία). Στις περιοχές αυτές η απασχόληση στη βιομηχανία μειώθηκε και οι θέσεις εργασίας που χάθηκαν δεν αντικαταστάθηκαν από νέες θέσεις στον τομέα των υπηρεσιών ή σε τομείς νέας τεχνολογίας.

Τα δεδομένα αυτά δείχνουν ότι στο επίπεδο των εθνικών οικονομικών υπάρχει μία συνεχής επιδείνωση των μακροοικονομικών μεγεθών που αφορούν το ΑΕΠ, τη βιομηχανική παραγωγή και τις επενδύσεις. Ότι σε εθνικό επέπεδο δεν έχουν μορφοποιηθεί λύσεις και αποτελεσματικές στρατηγικές έναντι της κρίσης.

Είναι όμως πολύ ενδιαφέρον ότι μέσα στο πλαίσιο της κρίσης του φορντισμού και της εκτεταμένης αποβιομηχάνισης στις δεκαετίες του 70 και 80, ορισμένες πόλεις και περιοχές κατόρθωσαν να διατηρήσουν ένα υψηλό επίπεδο δραστηριότητας και απασχόλησης. Μερικές από αυτές είναι το Τορίνο και οι πόλεις της ανατολικής Λομβαρδίας, της Εμίλια-Ρομάνα, του Βένετο και της Τοσκάνης στην Ιταλία, η Γκρενόμπλ, η Τουλούζη, η Σοφία-Αντίπολις, το Μονπελιέ, στη Γαλλία, το Μόναχο και η νότια Βαυαρία στη Γερμανία, το Κέιμπριτζ, οι πόλεις της νοτιο-ανατολικής Αγγλίας, η σκωτική Σίλικον Γκλεν στη Μ. Βρετανία (βλ. Aydalot & Keeble 1988, Hall & Markusen 1988, Komninos 1992).

Στον Ευρωπαϊκό χώρο, η μελέτη των δυναμικών σήμερα περιοχών και των νέων βιομηχανικών χώρων, καθώς και η εμβάθυνση στους μηχανισμούς που στηρίζουν την ανάπτυξή τους, με οδήγησε στην κατάταξη των δυναμικών περιοχών σε τρεις κατηγορίες:

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα μητροπολιτικά κέντρα και τις μεγάλες πόλεις που εκσυγχρονίζονται με την υιοθέτηση νέων μεθόδων παραγωγής και την ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων. Πόλεις όπως το Τορίνο, το Μόναχο, οι πόλεις κεντρικής Σκωτίας, το δυτικό Λονδίνο, η Βαρκελώνη, όπου η ανάπτυξη στηρίζεται στις μεγάλες επιχειρήσεις, στην αυτοματοποίηση της παραγωγής, στους παραδοσιακούς κυρίως αλλά και στους νέους βιομηχανικούς κλάδους, στην ενδοεπιχειρησιακή E & A, σε υπεργολαβίες ρουτίνας, και σε μία κατακερματισμένη αγορά εργασίας (βλ. Brethemy κ.α. 1988, Henderson 1987, Amin & Tomaney 1991). Τα καθοριστικά

στοιχεία αυτής της κατηγορίας είναι το μεγάλο μέγεθος της αγοράς εργασίας, η δυναμική της αγοράς και η προηγούμενη βιομηχανική παράδοση.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τους νέους τόπους έρευνας και βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας. Είναι μικρές πόλεις όπως η Sophia Antipolis, οι επιμέρους πόλοι της Επιστημονικής πόλης Ile de France, πόλεις χωρίς βιομηχανικό παρελθόν όπως το Μονπελιέ και το Κέιμπριτζ. Στις πόλεις αυτές η ανάπτυξη χαρακτηρίζεται από μικρές επιχειρήσεις, νέους βιομηχανικούς κλάδους, έντονη δημόσιο E & A και spin-offs, στρατηγικές συμφωνίες μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων, ειδικευμένη και περισσότερο ομοιογενή αγορά εργασίας. Καθοριστικά στοιχεία των περιοχών αυτής της κατηγορίας είναι η απουσία βιομηχανικού παρελθόντος και η ισχυρή κρατική παρέμβαση.

Η δημιουργία νέων τόπων της A & E και βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας βασίζεται συχνά στην ισχυρή παρέμβαση του κράτους, της τοπικής αυτοδιοίκησης και στον επιχειρηματικό προσανατολισμό των πανεπιστημίων. Υπάρχει έμφαση στην έρευνα, στη συστηματική σύνδεση έρευνας και βιομηχανίας, καθώς και στην υποστήριξη της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας μέσα από ευρύτερους κοινωνικούς συμβιβασμούς (βλ. Brumhat 1990, Benko 1991, Κομνηνός κ.α. 1990).

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τις κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης. Πόλεις και κοινότητες στην κεντρική Ιταλία, όπως το Πράτο, το Σασουόλο, το Αρέτσο, το Κάρπι, και βιομηχανικές κοινότητες σε Δανία, Γαλλία, Ελλάδα, όπου η ανάπτυξή τους βασίζεται σε μικρές επιχειρήσεις, σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους, σε χειροτεχνικές μορφές παραγωγής, αλλά κυρίως στα πολύμορφα δίκτυα δια-επιχειρησιακής συνεργασίας και αλληλεγγύης, και στην κάθετη εξειδίκευση των μικρών επιχειρήσεων σε διαφορετικές φάσεις της ίδιας παραγωγής.

Πόλεις και κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης (industrial districts) αναπτύχθηκαν κατεξοχή στην Ιταλία. Σε δύο πρόσφατα άρθρα οι A. Amin (1989a) και F. Sforza (1989) επιχειρούν την καταγραφή των περιοχών ευέλικτης εξειδίκευσης στην Ιταλία. Εντοπίζουν 61 συνολικά βιομηχανικές κοινότητες ευέλικτης εξειδίκευσης: 2 στην περιφέρεια Πιεμόντε, 11 στη Λομβαρδία, 8 στην Εμιλία-Ρομάνα, 14 στο Βένετο, 1 στη Βενετία, 8 στην Τοσκάνη, 15 στη Μάρση και 2 στην περιφέρεια Αμπρούζι. Κατά βιομηχανικούς τομείς, 5 κοινότητες εξειδικεύονται στην υφαντουργία, 17 σε ενδύματα, 3 σε προϊόντα δέρματος, 11 σε υποδηματοποιία, 12 σε κατασκευή επίπλων, 2 σε κεραμικά, 1 σε παιχνίδια, 2 σε μουσικά όργανα, 3 σε προϊόντα μετάλλου, 5 στην κατασκευή μηχανών και 1 σε ηλεκτρονικά (βλ. Bagnasco 1992, Becattini 1991, Pyke κ.α. 1990).

Οι Piore & Sabel (1984) υποστηρίζουν ότι η ευέλικτη εξειδίκευση αποτελεί άμεση συνέπεια της κρίσης της μαζικής παραγωγής: καθώς οι μαζικές αγορές έχουν κορεσθεί και οι καταναλωτές επιζητούν εξειδικευμένα και διαφοροποιημένα προϊόντα, το σύστημα της μαζικής παραγωγής δεν μπορεί να ανταποκριθεί. Δεν είναι σαφείς οι λόγοι αυτής της μεταβολής. Στο νέο όμως ασταθές και αβέβαιο περιβάλλον, είναι σημαντικό οι επιχειρήσεις να

μπορούν να προσαρμόζονται γρήγορα και ευέλικτα καθώς αλλάζουν οι συνθήκες στην αγορά (βλ. επίσης Piore 1986: 162).

Οι επιχειρήσεις που λειτουργούν με ευέλικτα συστήματα παραγωγής φαίνονται περισσότερο «ευφυείς» σε σύγκριση με αυτές που υιοθετούν συστήματα μαζικής παραγωγής και κατά συνέπεια πιο ανταγωνιστικές σε μεταβαλόμενο περιβάλλον. Όσο πιο εξειδικευμένη γίνεται μια επιχείρηση τόσο η επιτυχία της εξαρτάται από την επιτυχία των προϊόντων που είναι συμπληρωματικά προς τα δικά της. Οι επιχειρήσεις ενδιαφέρονται περισσότερο για ανταλλαγή πληροφοριών, για συνεργασία, για κοινά προγράμματα και θεσμούς υποστήριξης. Διαμορφώνεται έτσι ένα σύστημα σχέσεων συνάφειας, εμπιστοσύνης και συνεργασίας με το οποίο συναρτάται η επιβίωση των μεμονωμένων επιχειρήσεων. Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο για τη γεωγραφία της ανάπτυξης είναι ότι αυτό το κοινωνικό και παραγωγικό μοντέλο έχει σημαντικές χωρικές επιπτώσεις. Οι σχέσεις οικονομίας και χώρου μεταβάλλονται με τη διαμόρφωση χωρικά πολωμένων παραγωγικών συστημάτων. Οι σχέσεις συνάφειας και συνεργασίας, τοιλάχιστο στην Ιταλία, έδρασαν ως δυνάμεις πόλωσης και χωρικής συγκέντρωσης.

* * *

Μία εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία έχει αναπτυχθεί για να ερμηνεύσει τη δυναμική των νέων χώρων ανάπτυξης. Από το θεωρητικό αυτό σώμα, θα επισημάνω ορισμένα σημεία που επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη δυναμική των νέων χώρων ανάπτυξης (βλ. Benko & Bunford 1991, Hall & Mankusen 1988, Glasmeier 1988, Scott 1988a και 1988b).

Η αναδιάρθρωση της παραγωγής

Είναι το κλειδί του δυναμισμού των νέων χωρών ανάπτυξης, καθώς επιπτέρει την άνοδο της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων που συγκροτούν την παραγωγική βάση των περιοχών αυτών. Η αναδιάρθρωση υλοποιείται συνήθως μέσα από στρατηγικές βελτίωσης της παραγωγικής ευελιξίας και προσαρμογής στην αγορά.

Η ευέλικτη παραγωγή εμφανίζεται με πολλές μορφές, που χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα στοιχεία οργάνωσης και εξοπλισμού, όπως (βλ. Sayer 1986, Schonberger 1982):

- Η δυνατότητα συνεχούς μεταβολής της διαδικασίας παραγωγής, που επιτρέπει τη συχνή διαφοροποίηση των παραγομένων προϊόντων,
- ο πολυλειτουργικός εξοπλισμός, που επιτρέπει τον επαναπρογραμματισμό των μηχανών σε διαφορετικά καθήκοντα,
- η «χειροτεχνική» και όχι μαζική τεχνική κουλτούρα των εργαζομέ-

- νων, που διευκολύνει την ενεργητική συμμετοχή στην παραγωγή και την ανάληψη πρωτοβουλιών,
- η κινητικότητα των εργαζομένων μέσα στο εργοστάσιο και η συχνή αλλαγή καθηκόντων,
  - τα μη ιεραρχικά συστήματα οργάνωσης της εργασίας και οι συλλογικές μορφές εργασίας, που επιτρέπουν την ατομική ευελιξία και τις πρωτοβουλίες,
  - τα συστήματα διαχείρησης των στοκ στη στιγμή (just in time), που βελτιώνοντας τη συνεργασία ανάμεσα στα κατακερματισμένα τμήματα μιας παραγωγής περιορίζουν τα αποθέματα, την εργασία αποθήκευσης και τους αποθηκευτικούς χώρους.

Η χρήση συστημάτων ευέλικτης παραγωγής (ΣΕΠ) δεν σημαίνει αναγκαστικά απολυτη αυτοματοποίηση. Παρόλο που οι τεχνικοί νεωτερισμοί (systemofacture, flexible manufacturing systems, computer integrated manufacturing) είχαν σημαντικό ρόλο στη βελτίωση της ευελιξίας της εργασίας, εξίσου αποφασιστική σημασία είχαν και οι νεωτερισμοί στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Αναμφισβήτητα τα ΣΕΠ είναι μετατεϊλορικά καθώς απομακρύνονται από τη λογική της κατάτμησης, της απλοποίησης, της τυποποίησης των καθηκόντων της εργασίας. Στη νέα εργαστασιακή οργάνωση, οι συνδυασμοί της αυτοματοποίησης και του τρόπου εμπλοκής των εργαζομένων στη διαδικασία της εργασίας καθορίζουν την πολυμορφία της ευέλικτης παραγωγής. Ο A. Lipietz (1992) απεικονίζει αυτήν την πολυμορφία με την κωδικοποίηση των ΣΕΠ σε πολλούς τύπους, από το νεοτεϊλορισμό και την απλή εμβάθυνση της φορντικής κατάτμησης της εργασίας μέχρι τη συλλογική συμμετοχή των εργαζομένων στην διαχείριση της ευέλικτης παραγωγής.

Οι τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες σχετικά με την ευελιξία έχει οδηγήσει σε δύο σαφώς διαφορετικές κατευθύνσεις ευέλικτης παραγωγής. Η πρώτη βασίζεται στην ευελιξία της αγοράς εργασίας και οικοδομείται πάνω στον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας, στις άτυπες εργασιακές σχέσεις, στις υπεργολαβίες ρουτίνας, στην εργασία με το κομμάτι, στη μετακίνηση της παραγωγής σε περιοχές με χαμηλό κόστος εργασίας. Η δεύτερη στηρίζεται στην αναβάθμιση της εργασίας και στην ευελιξία της τεχνολογίας και οικοδομείται πάνω στην υψηλή παραγωγικότητα, στο σχεδιασμό νέων προϊόντων, σε συστήματα διαχείρησης της πληροφορίας, στη βιομηχανική δημοκρατία και στις συμμετοχικές διαδικασίες.

Έτσι, οι μορφές της ευελιξίας μεταβάλλονται από επιχείρηση σε επιχείρηση και πολλές φορές ακόμη και στα επιμέρους τμήματα της επιχείρησης. Η ευελιξία διαφέρει στις μεγάλες και μικρές επιχειρήσεις. Επίσης, οι μορφές ευελιξίας σε μεγάλες επιχειρήσεις, στη FIAT, στη Volvo, στην Toyota, στην Matra, στην General Motors, διαφέρουν καθώς έχουν γίνει διαφορετικές επιλογές για το είδος των επιδιωκούμενων οικονομιών (κλίμακας, στόχου, εσωτερικών, εξωτερικών).

Τα δίκτυα της παραγωγικής συνεργασίας

Η παραγωγική συνεργασία γίνεται πεδίο σημαντικών νεωτερισμών που συμπληρώνουν τους τεχνολογικούς νεωτερισμούς της ευέλικτης παραγωγής μέσα στο εργοστάσιο. Εδώ, οι μετασχηματισμοί αφορούν κυρίως τη διάσπαση της κάθετης ενδο-επιχειρησιακής ολοκλήρωσης και τη διαμόρφωση νέων μορφών ολοκλήρωσης στην επιχείρηση και στην αγορά (βλ. Kafkalas 1985 και 1992).

Μία σημαντική καινοτομία είναι ο σχηματισμός συστημάτων «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης» (ΣΚΟ). Ένα σύνολο επιχειρήσεων βρίσκεται σε σχέσεις «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης» όταν διαμορφώνονται σταθερές σχέσεις ανάμεσα σε παραγωγούς και σε πελάτες, όταν οι σταθεροί πελάτες συμμετέχουν στον κύκλο εργασιών των επιχειρήσεων, όταν αναπτύσσονται σχέσεις υπεργολαβίας από το σχεδιασμό μέχρι την κατασκευή του προϊόντος ή ιεραρχικές μη-εμπορευματικές σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις, όταν υπάρχουν εκτεταμένες μορφές συνιδιοκτησίας και κοινοπραξίας (Leborgne & Lipietz 1989). Ένα σύστημα ΣΚΟ είναι επομένως ένα οριζόντιο πλέγμα σχέσεων συνεργασίας που σταθεροποιεί τις σχέσεις αποητ (προς τους προμηθευτές) και aval (προς τους διανομείς) των επιχειρήσεων, αυξάνοντας ταυτόχρονα τις λειτουργίες του τεχνικού ελέγχου. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, του Just-in-Time όχι μόνο τα στοκ μεταφέρονται προς τους προμηθευτές, που πρέπει επίσης να υιοθετήσουν αντίστοιχα συστήματα διαχείρησης, αλλά επιβάλλεται και βελτίωση του ποιοτικού ελέγχου στους προμηθευτές. Έτσι ένα ολόκληρο παραγωγικό σύστημα βελτιώνει ποιοτικά τη λειτουργία του, υιοθετώντας διαδικασίες ελέγχου που ξεπερνούν το επίπεδο της επιχείρησης και τη θεσμική της οργάνωσης. Η συνολική διάρθρωση οδηγεί σ' ένα τοπίο όπου δεν είναι γνωστό που αρχίζουν και που τελειώνουν τα όρια της επιχείρησης. Εκτός από τη φανερή ικανότητα ενός ΣΚΟ να περιορίζει το κόστος των μεταβιβάσεων μπορεί επιπλέον να ενσωματώνει μεγαλύτερους βαθμούς αβεβαιότητας και να αξιοποιεί δημιουργικά την επιχειρηματική δραστηριότητα των επιστημόνων. Σ' ένα νέφος συνεργαζομένων επιχειρήσεων η αποτυχία ορισμένων δεν υπονομεύει το συνολικό παραγωγικό σύστημα, ενώ ένα διαμορφωμένο πύκνο σύστημα προμηθευτών διευκολύνει τα spin-offs και τη γέννηση νέων επιχειρήσεων.

Η συνεργασία έρευνας και βιομηχανίας

Η εκτεταμένη συνεργασία έρευνας και παραγωγής γίνεται το πιο καθοριστικό στοιχείο των νέων περιοχών ανάπτυξης. Είναι γεγονός ότι με την κρίση ο ανταγωνισμός μετακινήθηκε από τις οικονομίες κλίμακας προς τον σχεδιασμό νέων προϊόντων και συστημάτων παραγωγής και αναδείχθηκε η σημασία των εργαστηρίων, των πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων που καθοδηγούν την εφαρμοσμένη βιομηχανική έρευνα και τους νε-

ωτερισμούς στο προϊόν. Ο δυναμισμός των ανεργομένων κλάδων κεφαλαιουχικών ή καταναλωτικών προϊόντων, των κλάδων που χρησιμοποιούν νέα υλικά ή αυτοματισμούς στην παραγωγική διαδικασία, επαφίεται στην αποτελεσματικότητα της έρευνας και ανάπτυξης, στο σχεδιασμό νέων προϊόντων και στην ικανότητα κινητοποίησης γνώσεων από ένα μεγάλο φάσμα επιστημονικών περιοχών για την ικανοποίηση των απαιτήσεων της αγοράς. Ο πολλαπλασιασμός των spin-offs και η δημιουργία νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας δηλώνει αυτή την ισχυρή σύνδεση έρευνας και παραγωγής, όπως επίσης και η μεγένθυση των δαπανών των επιχειρήσεων για έρευνα και ανάπτυξη. Σ' αυτές τις σχέσεις μπορεί επίσης να αποδοθεί η έλξη που ασκούν πάνω στη μεταφορτική βιομηχανία οι τόποι της έρευνας και των πανεπιστημίων, καθώς και η συμβολή τους στη συγκρότηση πόλων και περιοχών δυναμικής ανάπτυξης.

Η αγορά εργασίας

Η συζήτηση για τις μορφές της ευελιξίας μας εισάγει στο πολύπλοκο πρόβλημα της αγοράς εργασίας που συμβαδίζει με τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής και χαρακτηρίζει τους νέους χώρους ανάπτυξης.

Από τη μια μεριά, τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής λειτουργούν μέσα σε μια κατακερματισμένη αγορά εργασίας, που περιλαμβάνει τόσο τους υψηλά ειδικευμένους τεχνικούς, επιστήμονες και managers όσο και μη ειδικευμένους εργάτες ή τους εργαζόμενους κάτω από άτυπες σχέσεις, με το κομμάτι, τη «μαύρη» εργασία.

Αυτός ο δυϊσμός είναι μόνιμη πηγή προβλημάτων. Οι καθιερωμένες αγορές εργασίας, με τα συνδικαλιστικά δίκτυα, των εργατικό έλεγχο και τη διαπλοκή συνδικαλιστικών και πολιτικών φορέων θέτουν ισχυρούς περιορισμούς στο δυϊσμό, στο διευθυντικό έλεγχο και στις άτυπες εργασιακές σχέσεις. Οι λύσεις αυτής της αντίθεσης είναι πολλές. Άλλοτε, οι περιοχές της νέας ανάπτυξης συγκροτούνται σε μέρη χωρίς βιομηχανικό παρελθόν, όπου απουσιάζουν συνδικαλιστικοί φορείς και παραδόσεις. Άλλοτε χρησιμοποιείται εργατικό δυναμικό με περιορισμένη συνδικαλιστική παράδοση (μετανάστες ή μειονότητες) και οι μεγάλες αγορές εργασίας, στις μητροπολιτικές περιοχές, δίνουν τη δυνατότητα να εντοπισθούν εργαζόμενοι χωρίς συνδικαλιστικό παρελθόν και ένταξη σε συνδικαλιστικές οργανώσεις.

Από την άλλη πλευρά, η ευέλικτη παραγωγή λειτουργεί με αμβλυμένες κοινωνικές πολώσεις και διχοτομήσεις της αγοράς εργασίας (π.χ. στις κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης στην Ιταλία ή σε πολλές ιαπωνικές επιχειρήσεις που εξασφαλίζουν life-time απασχόλησης) Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η εργατική συμμετοχή και ενεργοποίηση έχουν ορισμένες πολύ σημαντικές επιπτώσεις: αναβαθμίζουν το ρόλο της εργασίας μέσα στην παραγωγή, επιτρέπουν οικονομίες στη χρήση του πάγιου εξοπλισμού και

προσφέρουν νέες παραγωγικές σχέσεις μέσα στο εργοστάσιο και ανάμεσα στις επιχειρήσεις. Ακριβώς αυτή την αναβάθμιση της παραγωγής σε σχέση με την ποιοτική άνοδο των σχέσεων και των συνθηκών εργασίας εκφράζει η έννοια των ανθρωποκεντρικών συστημάτων παραγωγής (βλ. Παπαδημητρίου 1992).

Λόγω της πολυμορφίας της αγοράς εργασίας, οι επιμέρους κατηγορίες νέων περιοχών ανάπτυξης που ορίσθηκαν γειώνονται μέσα στις κατά τόπους δομές της αγοράς εργασίας.

Η πόλωση του παραγωγικού συστήματος

Ο χώρος μέσα στον οποίο εξελίζονται οι παραπάνω στρατηγικές αποτελεί μια συγκεκριμενοποίηση της συνδυαστικής τους. Ανεξάρτητα όμως από τις ιδιομορφίες των ποικίλων χώρων της ευελιξίας, ο χώρος της ευέλικτης παραγωγής είναι κομβικός, πολωμένος. Η συλλογιστική των A. Scott και M. Storper (1988 και 1988a), που μεταφέρουν τις απόψεις του A. Marshall για την κομβική γεωγραφία της συμπλεγμάτων της ευέλικτης παραγωγής, μπορεί να αποδοθεί ως εξής. Η αβεβαιότητα και ο εντεινόμενος ανταγωνισμός, σε καμπές της βιομηχανικής ανάπτυξης, περιορίζουν τη σημασία των οικονομιών κλίμακας μέσα στην επιχείρηση, ενώ οι εξωτερικές οικονομίες κλίμακας διευρύνονται. Δημιουργούνται τάσεις οριζόντιας και κάθετης αποδιάρθρωσης, που μαζί με την δημιουργία νέων επιχειρήσεων σε δυναμικούς βιομηχανικούς κλάδους, οδηγούν στο να αυξάνεται το κόστος μεταφοράς και τα άλλα κόστη των εξωτερικών μεταβιβάσεων και να περιορίζεται η ταχύτητα κυκλοφορίας του κεφαλαιου. Για να αντιμετωπίσουν αυτές τις μεταβολές, οι επιχειρήσεις συγκεντρώνονται γεωγραφικά και συγκροτούν νέους χώρους οικονομικής δραστηριότητας. Πρόκειται για μια χωρική συγκέντρωση που επιτρέπει τη μείωση του κόστους των μεταβιβάσεων (transactions cost) και την επιτάχυνση της κυκλοφορίας του κεφαλαιου.

Με τα συστήματα διαχείρισης στη στιγμή (Just-in-Time), η τάση της γεωγραφικής πολωσης ενδύναμωθηκε. Ένα σύστημα σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης, όπως το JIT για παράδειγμα, δεν οδηγεί αναγκαστικά στη χωρική πόλωση. καθώς ο έλεγχος του χρόνου είναι πιο σημαντικός από τον έλεγχο του χώρου (ο έλεγχος των καθυστερήσεων μεταβιβασης είναι σημαντικότερος από την απόλυτη τιμή των καθυστερήσεων), μια λύση χωροθέτησης πάνω σε μεγάλους άξονες μεταφοράς μπορεί να είναι επίσης αποδεκτή (Veltz 1991). Εάν όμως ένα σύστημα σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης συνδυασθεί με το είδος της αγοράς εργασίας που η ευέλικτη παραγωγή απαιτεί, και με τις συνεργίες έρευνας και βιομηχανίας, τότε η λύση της χωρικής συγκέντρωσης φαίνεται να είναι η βέλτιστη λύση. Δεν είναι τυχαίο επομένως ότι η ευέλικτη παραγωγή και οι συναφείς της μορφές συνεργασίας συσπειρώνονται σε ορισμένα κέντρα και δεν διαχέονται ομοιόμορφα στο χώρο.

- την τοπική βάση τεχνολογίας και αυξάνοντας τους δεσμούς έρευνας και βιομηχανίας,
- να προσέλκυσουν νέους πόρους από άλλες περιοχές, επενδύσεις στην έρευνα, μεγάλες μονάδες υψηλής τεχνολογίας,
  - να αυξήσουν τη συνοχή του τοπικού παραγωγικού συστήματος, ενδυναμώνοντας τα δίκτυα συνεργασίας και τις σταθερές και μακροπρόθεσμες σχέσεις ανάμεσα στους φορείς των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η συγκρότηση νέων χώρων ανάπτυξης είναι μια διαδικασία γεωγραφικά πολωμένη, βασίζεται στη δυναμική της ευέλικτης παραγωγής και προϋποθέτει ένα διπλό μετασχηματισμό: αφενός στο επίπεδο του εργοστασίου και αφετέρου στο επίπεδο του ευρύτερου παραγωγικού συστήματος. Στην πρώτη περίπτωση, κύριος άξονας του μετασχηματισμού είναι τα μέσα και οι μέθοδοι παραγωγής, οι τρόποι διοίκησης, ο σχεδιασμός νέων προϊόντων. Στη δεύτερη, το ζητούμενο είναι η συνεργασία, τα δίκτυα και οι υποδομές της, η συνάφεια έρευνας και βιομηχανίας, η μετατροφή των αγορών εργασίας και οι συνθήκες διαβίωσης και πνευματικής ανακαραγωγής των εργαζομένων. Άλλα ενώ ο εκσυγχρονισμός μέσα στο εργοστάσιο εναπόκειται στην πρωτοβουλία των επιχειρήσεων και στην προσαρμογή κάθε ξεχωριστής μονάδας στις συνθήκες της αγοράς, στο μετασχηματισμό της παραγωγικής συνεργασίας εμπλέκονται όλοι οι φορείς της παραγωγής και της συσσώρευσης: το κεφάλαιο, το κράτος, η εργασία. Ανάμεσά τους ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο γίνεται έτσι αναγκαίο, ένα συμβόλαιο που εκφράζεται με συγκεκριμένες στρατηγικές και προγράμματα ανάπτυξης.

3. Στρατηγικές εκσυγχρονισμού και καινοτομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα

Μετά την αναλυτική αυτή αναφορά στη δυναμική της μεταφορτνικής ανάπτυξης στον ευρωπαϊκό χώρο, μπορούμε να επιστρέψουμε στο αρχικό πρόβλημα εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης στην Ελλάδα σε όρους τεχνολογίας, ευελιξίας και νέων βιομηχανικών. Στο ζήτημα αυτό, η εμπειρία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης και των νέων χώρων ανάπτυξης υποδεικνύει τρία κρίσιμα σημεία.

Πρώτο, ότι το πρόβλημα εκσυγχρονισμού της ελληνικής βιομηχανίας είναι περισσότερο «τοπικό» παρά «εθνικό» (βλ. Κομνηνός 1990). Αυτό σημαίνει ότι μια στρατηγική τεχνολογικού εκσυγχρονισμού της παραγωγής και της βιομηχανίας ειδικότερα, οφείλει να προσδιορισθεί σε τοπικό επίπεδο, σε σχέση με τα επιμέρους τοπικά παραγωγικά συστήματα της χώρας, παρά σε σχέση με τη δομή των κλάδων σε εθνικό επίπεδο. Δύο λόγοι συνηγορούν γι' αυτή την αντιστροφή.

Καταρχή, ο βιομηχανικός εκσυγχρονισμός μέσα από νέες τεχνολογίες

και ευέλικτα συστήματα παραγωγής συνυφαίνεται σήμερα με τη νέα σημασία του τοπικού και των αστικών κέντρων. Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970, είχαν ξεχωρίσει στη διεθνή οικονομία δύο μεγάλες κατευθύνσεις σχετικά με την αναδιοργάνωση της παραγωγής. Η πρώτη εξ' αυτών έθετε σαν στρατηγική επιδίωξη τη μείωση του κόστους εργασίας, μέσω των άτυπων εργασιακών σχέσεων, των υπεργολαβιών, τη μετεγκατάσταση στον τρίτο κόσμο, την αποειδίκευση, και τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας. Η δεύτερη, προσανατολίσθηκε προς τον επαναπροσδιορισμό της οργάνωσης της εργασίας, τη βελτίωση της ποιότητας και της παραγωγικότητας, υποστηρίζοντας την παραγωγική ευελιξία με την ποιοτική αναβάθμιση της εργασίας και με τους νεωτερισμούς στο προϊόν. Σ' αυτή την κατεύθυνση, αυξήθηκαν οι σχέσεις της διεπιχειρησιακής συνεργασίας, οι δεσμοί της έρευνας και της βιομηχανίας και αναβαθμίσθηκε η εργασία και η συλλογικότητα σ' αυτήν (Leoborgne D. και A. Lipietz 1989). Η εμπορική συντριβή των στρατηγικών που ακολούθησαν την πρώτη κατεύθυνση άνοιξε, στη δεκαετία του 1980, το δρόμο προς τις επιχειρήσεις, τους κλάδους και τις περιοχές που μπόρεσαν, μέσα από νέα κοινωνικά συμβόλαια, να προωθήσουν πιο αποδοτικούς τρόπους οργανωσης της εργασίας, νεωτερισμούς στο προϊόν, στα συστήματα παραγωγής και εμπορίας, να εγκαινιάσουν δίκτυα συνεργασίας, να συνδέσουν την ακαδημαϊκή έρευνα με την παραγωγή και να περιορίσουν τους κινδύνους των επενδύσεων σε νέα προϊόντα ή σε συστήματα υψηλής τεχνολογίας.

Αυτές οι μορφές ευέλικτης οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής είναι ριζικά διαφορετικές από την τειλορική/φορντική οργάνωση. Στη θέση της οριζόντιας και κάθετης κατάτμησης της εργασίας, της αποειδίκευσης, της σύνδεσης προϊόντος και μέσων παραγωγής, εισάγουν τη διαπλοκή των επιχειρήσεων, της έρευνας και της ειδικευμένης εργασίας. Η γεωγραφική μορφή εμφάνισής τους είναι η χωρική συγκέντρωση. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μελέτες βιομηχανικής γεωγραφίας δείχνουν ότι αυτή η ανάπτυξη εντοπίζεται σε ορισμένες περιοχές των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και της Ευρώπης (Dunford 1987, Komninos 1989, Piore και Sabel 1984, Sfotzi 1989, Storper & Scott 1988, Scott 1988a) και ότι η χωρική πόλωση της ευέλικτης παραγωγής σε ορισμένα αστικά κέντρα αποτελεί ένα διαρθρωτικό γνώρισμά της. Όπως σημειώνουν οι D. Leborgne και A. Lipietz (1989), όλες οι μορφές της ευέλικτης παραγωγής εμφανίζουν τη σταθερή τάση να έχουν προνομιακές σχέσεις με τα αστικά κέντρα: Η χωρική πόλωση είναι αποτέλεσμα της συνδυασμένης επίδρασης της δια-επιχειρησιακής συνεργασίας και της διασύνδεσης έρευνας και βιομηχανίας, που αποτελούν την πυρήνα των νέων παραγωγικών σχέσεων. Οι παραπάνω σχέσεις οδηγούν αφενός στη χωρική συγκέντρωση των δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας και στην πόλωση της ευέλικτης παραγωγής και αφετέρου αναγκάζουν την ευέλικτη παραγωγή να συγκροτείται μέσα από το διπλό εκσυγχρονισμό του εργοστασίου και του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι η μεταποίηση στην Ελλάδα είναι άνισα γεωγραφικά κατανεμημένη και τα δύο μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, συγκεντρώνουν το 60% περίπου του συνόλου των καταστημάτων και της απασχόλησης. Η τάξη της αποκέντρωσης, που είχε ξεκινήσει στην αρχή της δεκαετίας του 1980, δεν ευδοκίμησε για πολύ. Στο τέλος της δεκαετίας, οι τάσεις συγκέντρωσης υπερέχουν των τάσεων αποκέντρωσης. Μακροσκοπικά, σε επίπεδο εικόνας της γεωγραφίας της παραγωγής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η Ελλάδα εμφανίζεται ως αγροτική περιφέρεια, όπου ζεχωρίζουν δύο βιομηχανικά συστήματα μέστης ανάπτυξης, της Αττικής και της Θεσσαλονίκης. Σ' αυτό το επίπεδο αναφοράς, της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής μεταποίησης παρουσιάζεται ως πρόβλημα εντοπισμένο σε δύο κυρίως παραγωγικά συστήματα, της Αττικής και της Θεσσαλονίκης.

Πολύ περισσότερο από τη γενική γεωγραφική κατανομή της βιομηχανίας, οι δραστηριότητες υψηλής τεχνολογίας συγκεντρώνονται στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, στην Αθήνα και θεσσαλονίκη. Στις περιοχές αυτές έχουν δημιουργηθεί τοπικές συγκεντρώσεις, και δίκτυα συνεργασίας και υπεργολαβιών. Καθώς η ανάπτυξη νέων κλάδων βιομηχανικών κλάδων καθοδηγείται από την αγορά και το κράτος, η μεγάλη αγορά της Αθήνας και η συγκέντρωση της δημόσιας διοίκησης έχουν προσελκύσει το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας στην περιοχή αυτή. Ακόμη και στη Θεσσαλονίκη, που υπήρξε μεταπολεμικά μεγάλο κέντρο νέων επενδύσεων, η ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων και υπηρεσιών υψηλής τεχνολογίας στην περιοχή αυτή. Ακόμη και στη Θεσσαλονίκη, που υπήρξε μεταπολεμικά μεγάλο κέντρο νέων επενδύσεων, η ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων και υπηρεσιών υψηλής τεχνολογίας είναι περιορισμένη.

Έτσι, εξαιτίας των όρων της μεταφορντικής εκβιομηχάνισης, και της γεωγραφικής κατανομής της ελληνικής βιομηχανίας, ο εκσυγχρονισμός της τελευταίας παρουσιάζεται σαν πρόβλημα εντοπισμένο σε δύο συγκεκριμένα τοπικά παραγωγικά συστήματα: σαν πρόβλημα τοπικής αναδιάρθρωσης και ευελιξίας. Ήδη αυτή η οπτική, τοπική παρά εθνική-κλαδική, αποτελεί μια σημαντική επαναδιατύπωση του προβλήματος. Το πρόβλημα είναι ποια στρατηγική τοπικής ευελιξίας είναι εφικτή για τα παραγωγικά συστήματα της Αττικής και της Θεσσαλονίκης και ποιοι επιμέρους κοινωνικοί όροι και συμβιβασμοί προσδιορίζουν την υλοποίησή της.

Ένα δεύτερο, σημείο είναι ότι ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα συνδέεται περισσότερο με την αναδιάρθρωση των μεγάλων βιομηχανικών συγκεντρώσεων παρά με την ανάπτυξη βιομηχανικών κοινοτήτων και νέων κέντρων υψηλής τεχνολογίας.

Τα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας στην Ελλάδα, και των μικρομεσαίων επιχειρήσεων ειδικότερα, δεν συνηγορούν υπέρ της στρατηγικής της ευέλικτης εξειδίκευσης. Ειδικότερα, τρεις αιτίες αποτρέπουν την υλοποίησή της:

(1) Οι παραγωγικές διασυνδέσεις των μικρών και μεσαίων ελληνικών

βιομηχανικών επιχειρήσεων είναι περιορισμένες. Αυτό αποτρέπει τη διαμόρφωση δικτύων «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης», που απαιτούν την οργανωμένη συνεργασία επιχειρήσεων που βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις επεξεργασίας του ίδιου προϊόντος, από το σχεδιασμό του προϊόντος μέχρι τη διακίνηση και την εμπορία. Η ελληνική μεταποίηση είναι εξαιρετικά «ανοικτή» και η ολοκλήρωση σε τοπικό επίπεδο περιορισμένη.

(2) Δεν έχουν αναπτυχθεί οι ιδέες της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης στο πεδίο της επιχειρηματικής δράσης, που αποτελούν τη βάση των παραγωγικών σχέσεων της ευέλικτης εξειδίκευσης και των τοπικών δικτύων «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης».

(3) Ο νεοτερικός χαρακτήρας των ελληνικών μικρών επιχειρήσεων είναι υποτυπώδης, η ερευνητική και καινοτομική δραστηριότητά τους ανύπαρκτη.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι διαπιστώσεις αυτές προέρχονται από τη μελέτη των πιο σύγχρονων κλάδων της ελληνικής μεταποίησης, στις πιο δυναμικές περιοχές της χώρας (βλ. Αυγουστίδου κ.α. 1987). Τα εμπόδια που λειτουργούν στο πεδίο της ολοκλήρωσης και της καινοτομίας επιβεβαιώνονται ακόμη περισσότερο στα τοπικά παραγωγικά συστήματα των νομών της ελληνικής περιφέρειας. Είναι γνωστή η τεχνολογική καθυστέρηση των μεταποιητικών επιχειρήσεων της ελληνικής επαρχίας, η τοπική εμβέλεια των αγορών τους, η έλλειψη ειδικεύσεων στην αγορά εργασίας, η μη χρήση τεχνολογιών εντάσεως κεφαλαίου. Όπως έχει τονισθεί και αλλού το πρότυπο της «Τρίτης» Ιταλίας δεν προσφέρεται για εξαγωγή. Είναι εμπεδωμένο στην ιστορία και συγκρότηση των τοπικών κοινωνιών και πόλεων, δεν μεταφέρεται.

Επιπλέον, η Ελλάδα δεν έχει αναγνωρισθεί ως τόπος τεχνολογίας, ώστε τόσο από ενδογενείς όσες εξωγενείς παράγοντες να συγκροτούνται νέα κέντρα υψηλής τεχνολογίας. Η δυναμική της αγοράς στους κλάδους υψηλής τεχνολογίας είναι περιορισμένη, δεν υπάρχει η αναγκαία κρίσιμη μάζα για την αυτοδύναμη κίνηση των κλάδων υψηλής τεχνολογίας. Ο συνολικός αριθμός των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας της χώρας είναι μικρός. Στην πλειοψηφία τους, οι επιχειρήσεις αυτές είναι μικρές και νεοσύστατες και δεν διαμορφώνουν ένα ισχυρό τεχνολογικό περιβάλλον. Απουσιάζουν μεγάλες εγκαταστάσεις σε νέους βιομηχανικούς κλάδους και σε τομείς υψηλής τεχνολογίας.

Δεν υπάρχει ενδογενής δυναμική γέννησης νέων βιομηχανικών κλάδων. Η δομή των ειδικεύσεων στις μεγάλες αγορές εργασίας των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης δεν επιτρέπει τη μαζική δημιουργία νέων επιχειρήσεων προϊόντων υψηλής τεχνολογίας από πρωτοβουλίες τεχνικών και επιστημόνων. Τα spin-offs, οι νέες δηλαδή επιχειρήσεις που δημιουργούνται από επιστήμονες που φεύγουν από μεγάλες εταιρείες ή ερευνητικά κέντρα, είναι περιορισμένα και κατευθύνονται στο εμπόριο παρά στην παραγωγή.

Το τρίτο, σημείο που θέλω να τονίσω είναι ότι η συμπληρωματικότητα ιδιωτικού και δημοσίου αποτελεί μία σημαντική στρατηγική υποστήριξης του εκσυγχρονισμού. Είναι μία στρατηγική που βασίζεται σε θεσμικές λύ-

σεις, σε συμμαχίες του ιδιωτικού με το δημόσιο τομέα, στη μεταξύ τους συμπληρωματικότητα και συνεργασία. Η στρατηγική αυτή εφαρμόσθηκε επιτυχώς σε πολλές περιοχές της Ευρώπης και εμπεριέχει: (1) τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστημένων σε μια περιοχή βιομηχανικών επιχειρήσεων με την ενίσχυση των διαδικασιών μεταφοράς τεχνολογίας, (2) τη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος ώστε να προσεκλύονται επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και (3) την άσκηση πολιτικών τοπικής ολοκλήρωσης, είτε με τη βελτίωση των υποδομών επικοινωνίας και τηλεπικοινωνίας, είτε με την υποστήριξη των δικτύων τοπικής συνεργασίας των επιχειρήσεων.

Το ερώτημα είναι εάν το παραπάνω σύστημα θεσμικών παρεμβάσεων προσφέρει λύση στο πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής παραγωγής και της βιομηχανίας ειδικότερα. Πιστεύω ότι η στρατηγική αυτή είναι καταρχή ρεαλιστική. Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες πολιτικές του ελληνικού δημοσίου δεν έχουν σήμερα αντίστοιχο προσανατολισμό. Ενδεικτικά να σημειωθεί ότι οι κρατικές προμήθειες δεν χρησιμοποιούνται σαν εργαλείο προώθησης του εκσυγχρονισμού. Μέχρι πρόσφατα ο βασικός νόμος περί κινήτρων επιδοτούσε μόνον τις επιχειρήσεις που παράγουν προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και όχι και αυτές που χρησιμοποιούν προηγμένη τεχνολογία στην διαδικασία παραγωγής ή παράγουν Software. Είναι γνωστά τα θεσμικά εμποδία εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων της Αττικής, κατάσταση που επιτύνει την παραγωγή και περιβαλλοντική υποβάθμιση. Εντούτοις, υπάρχει μια παράδοση αναπτυξιακής δυναμικής σε σχέση με το ρόλο του δημοσίου και από πολλούς φορείς του δημοσίου (ΕΤΒΑ, ΥΒΕΤ) παρουσιάζονται προγράμματα και απόψεις που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα του παραγωγικού εκσυγχρονισμού σε όρους επιλεκτικών παρεμβάσεων του δημοσίου, βελτίωσης των σχέσεων πανεπιστημίων-βιομηχανίας και περιβαλλοντικής αναβάθμισης, και στήριξης των οριζοντίων δομών της βιομηχανίας.

Η θεσμική αντιμετώπιση του προβλήματος του εκσυγχρονισμού και των παραγωγικών συστημάτων της Αττικής και της Θεσσαλονίκης δεν υπονοεί ότι ο δημόσιος τομέας γίνεται επιχειρηματίας και φορέας ευέλικτων τοπικών παραγωγικών συστημάτων. Άλλά ότι επαφίενται σε δημόσιους φορείς, στην κεντρική διοίκηση, στην αυτοδιοίκηση, σε επαγγελματικές ενώσεις, οι ρυθμίσεις και τα έργα που επιτρέπουν τη συγκρότηση τοπικών παραγωγικών συστημάτων υψηλής τεχνολογίας και ευελιξίας. Η θεσμική και πολιτική συμπληρωματικότητα ιδιωτικού και δημοσίου μπορεί να εκταθεί σε μεγάλο αριθμό τομέων, οφείλει όμως κατελάχιστο να περιλαμβάνει:

τη στήριξη της μεταφοράς τεχνολογίας (επιστημονικά πάρκα, ρυθμίσεις της συνεργασίας με τα πανεπιστήμια, συμφωνίες μεταξύ επιχειρήσεων, κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου για νεο-ιδρυόμενες επιχειρήσεις),

τη στήριξη της μεταφοράς επενδύσεων (διαμόρφωση δημοσίου χώρου, απόσυρση εμποδίων επένδυσης, προβολή των περιοχής εγκατάστασης διεθνικών επιχειρήσεων),

τη στήριξη της τοπικής ολοκλήρωσης (δίκτυα επιχειρήσεων, συμ-

παραγωγικές στρατηγικές (collaborative production), άτυπα δίκτυα επικοινωνίας, δίκτυα υποδομών επικοινωνίας, δύκτυα συναποφάσεων).

Οι θεσμοί αυτοί προϋποθέτουν ευρύτερες κοινωνικές συμφωνίες και συμβόλαια. Τα κοινωνικά συμβόλαια, που στοιχειοθετούν τη ρύθμιση της ευέλικτης παραγωγής, θα τα συναντήσουμε ως συμφωνίες για την εκτέλεση συγκεκριμένων προγραμμάτων-έργων: βελτίωσης της υποδομής διεθνών μεταφορών και επικοινωνιών, κατασκευής κέντρων νεωτερισμού, οργάνωσης δικτύων συμβούλων και μεταφοράς τεχνολογίας, οργάνωσης επιστημονικών πάρκων, θεσμοθέτησης επιχειρηματικών ζωνών, ανάπλασης περιοχών των κεντρικών πόλεων. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι ότι προκύπτουν με αποκεντρωμένο και βολονταριστικό τρόπο, από την κατανόηση του κοινού οφέλους της συμπληρωματικότητας ιδιωτικού και δημοσίου. Η μη επιβαλόμενη συνεργασία και η απομάκρυνση από την κεντρικά σχεδιασμένη και ελεγχόμενη κρατική παρέμβαση είναι τα ουσιαστικά στοιχεία των κοινωνικών συμβολαίων που στηρίζουν τις θεσμικές λύσεις του εκσυγχρονισμού.

Το σημείο αυτό είναι το πιο αδύναμο σημείο της θεσμικής οργάνωσης της καινοτομικής ανάπτυξής στην Ελλάδα. Ο υπέρμετρος κεντρικός έλεγχος και η παράδοση των πελατειακών σχέσεων υπονομεύουν τους κατά τόπους συμβιβασμούς και συμφωνίες. Δεν υπάρχει παράδοση αποκέντρωσης, ούτε οι τοπικοί φορείς βρίσκονται έξω από τη λογική των πελατειακών σχέσεων.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παραγωγικών συστημάτων της Αττικής και της Θεσσαλονίκης, οι υποδομές και διεθνείς διασυνδέσεις των περιοχών αυτών, η υπάρχουσα δομή των ειδικεύσεων, καθώς και η συγκέντρωση ερευνητικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, θα μπορούσαν να στηρίξουν αναβαθμισμένα τοπικά παραγωγικά συστήματα. Προϋπόθεση είναι να κινητοποιηθούν οι τοπικές κοινωνίες και να διαμορφωθούν τα κατάλληλα θεσμικά σχήματα και προγράμματα μεταφοράς τεχνολογίας, μεταφοράς πόρων και ολοκλήρωσης. Διαφορετικά, η αγορά θα διοχετεύσει την πιο εκπτωχευμένη μορφή ευελιξίας, αυτή που απαντά στο διεθνή ανταγωνισμό με τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας, την κοινωνική περιθωριοποίηση, τη «μαύρη» εργασία και την περιβαλλοντική υποβάθμιση.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Amin A. (1989a), "Flexible specialisation and small firms in Italy: myths and realities", *Antipode*, 21, 1, σσ. 13-34.

Amin A., Tomaney J. (1991), "Illusions of prosperity: The political economy of urban and regional regeneration in north east England" in Fasen-

- fest and Meyer (eds), *The Politics of Local Economic Policy Formation*, London, Macmillan.
- Αυγουστίδου Ε., Κομνηνός Ν., Μιχαλίδης Γ., Σεφερτζή Ε., Στογιαννίδου Μ., Χατζηπαντελής Θ. (1987), *Τεχνότοποι & Βιομηχανικός Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, ΓΓΕΤ και ΑΠΘ.
- Aydalot P., Keeble D. (1988) (eds), *High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience*, London, Routledge.
- Βαΐτσος Κ. και Γιαννίτσης Τ. (1987), *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Benko G. (1991), *La Géographie des Technopoles*, Paris.
- Benko G., Dunford M. (1991), "Structural change and the spatial organisation of the productive system: an introduction", in M. Dunford & G. Benko (eds), *Industrial Change & Regional Development*, London, Belhaven Press.
- Βεργόπουλος Κ. (1986), *Η Απο-ανάπτυξη Σήμερα; Δοκίμιο για τη Δυναμική της Στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα, Εξάντας.
- Βεργόπουλος Κ. (1991), *Ελλάδα: Απολογισμός της Δεκαετίας του '80*, δακτυλογραφημένο.
- Brehemy M., Cheshire P., Langridge R. (1988) "The anatomy of job creation? Industrial change in Britain's M4 Corridor" in Hall P., Markusen A. (eds) *Silicon Landscapes*, Boston, Unwin Hyman.
- Bruhat T. (1992), *Vingt Technopoles. Un Premier Bilan*, Paris, La Documentation Française.
- Dunford M. (1987), "Contrasting electronics development strategies: Grenoble and Silicon Glen" in *Changing Labour Processes and New Forms of Urbanization*, Samos Seminar Proceedings, Thessaloniki.
- Elactra Press (1987 & 1992) *Η Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς*, Αθήνα.
- Επιλογή (1992), *Η Ελληνική Οικονομία. Οι εξελίξεις και προοπτικές για το 1992*, Αθήνα, Εκδόσεις Επιλογή.
- Glasmeier A. (1987), "Factors governing the development of high tech industry agglomerations: a tale of three cities" *Regional Studies*, Vol. 22, No 4, σσ. 287-301.
- Gottdiener M., N. Komninos (eds) (1989), *Capitalist Development and Crisis Theory: Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring*, London, Macmillan, New York, St. Martin's Press.
- Hall P. et al (1987), *Western Sunrise: The Genesis and Growth in Britain's Major High Tech Corridor*, Hemel Hempstead, Allen & Unwin.
- Hall P., Markusen A. (1988), *Silicon Landscapes*, Boston, Unwin Hyman.
- Ιωακείμογλου Η., Μηλιώς Ι. (1989), «Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού

- στα τέλη της δεκαετίας του '80», Θέσεις 28, σελ. 29-53.
- Kafkalas G. (1987), "State and capital as the agents of spatial intergation in the world economy", *Society and Space*, vol. 5, σσ. 303-318.
- Κομνηνός N. (1986), *Θεωρία της Αστικότητας. I. Κρίση, μητροπολιτική αναδιάρθρωση και νέα πολεοδομία*, Αθήνα, Σύγχρονα Θέματα.
- Κομνηνός N. (1990), «Τοπική ευελιξία και η κρίση της βιομηχανίας στην Ελλάδα», *Τόπος. Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, No 1, 80-92.
- Komninos N. (1992), Les nouveaux espaces de croissance: La naissance des centres du développement postfordiste", *Espaces et Sociétés*, No 66-67, σσ. 217-232.
- Leborgne D., A. Lipietz (1989), "Deux strategies sociales dans la production des nouveaux espaces économiques" *Colloque Les Nouveaux Espaces Industriels*, Paris, Institut de Géographie.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (1988), «Εργατικές αμοιβές και πρότυπο συσσώρευσης», Θέσεις, 25, 115-128.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (1992), *Εργατικές Αμοιβές και Συσσώρευση του Κεφαλαιου στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Παπαδημητρίου Z. (1992), «Προοπτικές ανάπτυξης ανθρωποκεντρικών συστημάτων παραγωγής στην Ελλάδα. Η περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας», *Σύγχρονα Θέματα*, No 48, σσ. 104-116.
- Piore M., C. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide. Possibilities for prosperity*, New-York, Basic Books.
- Schonberger J. (1982), *Japanese Manufacturing Techniques. Nine Hidden Lessons in Simplicity*, New-York, Free Press.
- Scott A. (1987) "The semiconductor industry in south-east Asia. Organization, location and the international division of labour", *Regional Studies*, Τομ. 21.2, σσ. 143-160.
- Scott A. (1988a) "Flexible production systems and regional development" *International Journal of Urban and Regional Research*, Τομ. 12, No 2. Ελληνική μετάφραση: (1991). «Ευέλικτα συστήματα παραγωγής και περιφερειακή αγάπτυξη: η ανάδυση νέων βιομηχανικών χώρων στη βόρεια Αμερική και δυτική Ευρώπη», *Σύγχρονα Θέματα*, No 45, σσ. 26-35.
- Scott A. (1988b), *New Industrial Spaces. Flexible production, organisation and regional development in north America and western Europe*, London, Pion.
- Sayer A. (1986) "New developments in manufacturing: the just-in-time system", *Capital & Class*, σσ. 43-72.
- Σεφερτζή Ε. (1992) «Κράτος και εκσυγχρονισμός της βιομηχανίας στην

Ελλάδα», *H Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Sforza F. (1989), "The geography of industrial districts in Italy" in *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, Goodman E. (ed), London, Routledge.

Storper M., Scott A. (1988), "The geographical foundations and social reproduction of flexible production complexes" in *Territory and Social Reproduction*, J. Wolch, M. Dear (eds), London, Allen & Unwin.

Κοινωνία
Τεχνολογία &
Αναδιάρθρωση
της Παραγωγής

Society
Technology &
Reconstruction
of Production

Επιμέλεια: Γ. Λιοδάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ